

Ігор Черніков

**ТУРЕЧЧИНА Й УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ
В НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ А. П. КОВАЛІВСЬКОГО**

Дослідження про Туреччину й українсько-турецькі взаємини посідають у науково-педагогічній діяльності видатного українського сходознавця Андрія Петровича Ковалівського помітне місце. Ґрунтовну лінгвістичну підготовку він здобув у Лазаревському інституті східних мов у Москві, вивчаючи там не тільки арабську й перську, а й турецьку мови. А. П. Ковалівський виявляв глибоку обізнаність щодо виняткового значення турецьких першоджерел, архівних і опублікованих, різноманітної літератури при дослідженні як внутрішніх процесів у Туреччині, так і її відносин з Україною. Йдеться передусім про документи й матеріали в турецьких національних архівах, які відбивають діяльність канцелярій великого візира та інших структур Османської державної адміністрації, а також твори відомих тогочасних істориків Ібрагіма Печеві (1574 — близько 1650), Кятіба Челебі (1609—1657), Евлі Челебі (1611—1679), Мустафи Наїма (помер 1716 року), низку праць інших турецьких авторів [Ковалівський, Рашба 1959]. Невипадково А. П. Ковалівський наприкінці 20-х років увійшов до української археографічної експедиції, яка виїжджала до Туреччини, щоб ознайомитися й опрацювати саме матеріали національних архівів сусідньої держави про українсько-турецькі історичні взаємини XVI—XVII ст. [ЦНБ].

Ерудиція Андрія Петровича з конкретних питань історії та культури Туреччини як Османської доби, так і доби Республіки, справді вражала. Він досконало знав історію виникнення Османської імперії, діяльність засновника держави — Османа-бея, його батька Ертогула, одного з перших правителів — Орхана тощо [ЦДАМЛМ].

Вчений високо оцінював проведені в 20-ті роки за ініціативою керівника нової Туреччини Газі Мустафи Кемалю Ататюрка (як його офіційно називали в останні роки життя) реформи: ліквідацію султанату й халіфату, проголошення

республіканського правління, надання жінкам виборчих прав, відокремлення релігійних інститутів від держави, прийняття міжнародного календаря і сучасного літочислення, скасування арабського та введення латинського алфавіту як найбільш доступного для засвоєння, запровадження європейського одягу. Причому Ковалівський рішуче заперечував правомірність згаданого титулування Мустафи Кемалю на початку національно-визвольного руху й боротьби за незалежність (1918—1923 рр.). Адже як почесне звання “Газі” (арабською мовою “переможець невірних”)¹, так і прізвисько “Агаторк” (з турецької “батько турків”), цей турецький лідер отримав від меджлису країни за видатні заслуги саме у війні 1921 р. та після її переможного завершення і проведення реформ 1934 р. [там же].

А ось лист А. П. Ковалівського від 4 червня 1960 р. своєму київському аспіранту: «Дуже радий, що справи у Вас йдуть добре. До того ж події у Туреччині [йдеться про військово-державний переворот 27 травня 1960 р. — *І. Ч.*], мабуть, слугуватимуть “водою на Ваш млин”. Щодо крейсера “Гамідіє”, то його назва пов’язана з іменем султана. А слово “Гамід” означає “ушанований”. Отже, можна розуміти таким чином: крейсер “Гамідіє” — це військовий корабель, присвячений ушанованому султану. Можливо, або Абдул Гаміду I або Абдул Гаміду II» [там же].

Говорячи про місце Стамбула — столиці Османської імперії в культурних процесах східних, балканських, слов’янських та середземноморських народів, А. П. Ковалівський вказує і на його значну роль у підготовці та вихованні кадрів ісламських богословів для мусульманського населення Кавказу, країн Азії [Ковалівський 1928, 208—209].

Особливу увагу приділяв А. П. Ковалівський новітній турецькій літературі, провідними темами якої були: національно-визвольна боротьба турецького народу в 1918—1923 рр., нужденний побут трудящих мас міста й села, політичне банкрутство правлячої монархо-клерикальної верхівки тощо. Адже як упорядник та автор численних приміток у фундаментальному виданні “Антологія літератур Сходу”, А. П. Ковалівський умістив на його сторінках фрагменти з творів саме тих турецьких письменників, яким особливо близькі ці теми. Це Халіде Едіб, Мегмед Емін, Рефік Халід, Омер Сейфеддін, Якуб Кадрі. Щодо двох останніх, то 1932 року Ковалівський виступив як редактор деяких їхніх творів: О. Сейфеддін. Оповідання. — Харків, 1932. 164 с. та Я. Кадрі. Нур Баба. Роман. — Харків, 1932. 283 с.

Водночас А. П. Ковалівський віддавав належне й тим турецьким літераторам, прихильникам старої класичної східної поезії, які велику увагу приділяли стилю й формі; це поети-лірики Агмед Гашім та Неджіб Фазиль, творчості яких Ковалівський присвятив окремі розвідки [Ковалівський 1930а; Ковалівський 1930в].

Приділяючи неабияку увагу міжнародному становищу Османської імперії та її дипломатичним відносинам найперше з близьким сусідом — Україною упродовж багатого на події XVII ст., А. П. Ковалівський робить важливий висновок, що “Туреччина не перестає грати першорядну роль в історії України, намагаючись затягти Запоріжжя й Гетьманщину у васальну залежність від себе” [Ковалівський 1930б, 161].

Торкаючись широкого спектра українсько-турецьких взаємовідносин, багаторічна історія яких має трагічні й світлі сторінки, учений не приховує того, що такі регіони України як Поділля, Галичина й Волинь у XVI—XVII ст. час від часу зазнавали нападів турків-османів [там же, 162].

Проте не війни та збройні конфлікти визначали й визначають зміст міжнародних відносин. Природному процесові зближення і спілкування народів не могли завадити ніякі перешкоди. І в цьому плані миротворча тенденція у взаєминах

України й Туреччини, — слушно підкреслює А. П. Ковалівський, — становить винятковий інтерес [там же]. Так, у політиці деяких гетьманських адміністрацій, — особливо за гетьмана Петра Дорошенка (1665—1676), — виразно окреслилася протурецька орієнтація, що не виключала майбутнього підпадання України під контроль турецького султана [там же, 161]. Проявами миротворчої тенденції служили як експорт з України, невпинно зростаючий у мирний час, до Туреччини або через Туреччину, так і туркофільство, поширене тоді серед певних кіл козацької старшини [там же, 162]. А. П. Ковалівський вважає, що тільки добрі й ширі українсько-турецькі взаємини відповідатимуть інтересам обох сусідніх народів [там же, 163].

У доповіді на II Всеукраїнському сходознавчому з'їзді (Харків, листопад 1929 р.) під назвою “Старовинні україно-турецькі засоби водного транспорту”, в основу якої покладена однойменна історико-етнологічна праця, учений виділив характерну особливість історичних взаємин між Україною і Туреччиною. Йдеться про те, що ці взаємини здійснювалися переважно водним шляхом — на переправах через річки, уздовж річок і Чорним морем. Докладно простежено розвиток засобів водного транспорту в Україні від найпростіших і до славетних козацьких чайок та інших суден запорожців у зв'язку з історією турецького флоту. Зроблено обґрунтований висновок про взаємовплив українського й тюркських народів [Ковалівський 1930].

А. П. Ковалівський — один із перших в українській історіографії надзвичайно детально висвітлив стосунки України й Туреччини в сфері науки й культури. На його думку, вже сама постать Агатангела Кримського яскраво уособлює ці плідні контакти. А. Ю. Кримський — “учений-сходознавець, причому дуже широкого профілю, історик, літературознавець і філолог в галузі арабістики, історії Ірану та перської літератури, історії Туреччини й турецької (османської) літератури і фольклору... З його сходознавчими працями щільно пов'язані зроблені ним, інколи з докладними коментарями, численні переклади класичних творів арабської, перської та турецької літератур” [Ковалівський 1974, 121—122]. Ковалівський наводить цікавий факт, як під час Першої світової війни, влітку 1917 р., Російська Академія наук відрядила А. Кримського до турецького міста Трапезунд, на той час контрольованого російськими військами, щоб він ознайомився з тамтешніми пам'ятками старовини [там же, 127]. Як свідчить А. П. Ковалівський, Агатангел Кримський “рішуче підтверджував свої симпатії до турецького народу та до тюрк в загальні”, але водночас заявляв, що вважає Османську імперію, як і будь-яку іншу імперію, “реакційним фактором в історії, нещастям не тільки для інших народів, які підпали під її вплив, а й для самих тюрків” [там же, 145]. Не можна не погодитися з Андрієм Петровичем, що повна характеристика історичних поглядів А. Кримського неможлива без вивчення його праць з історії Ірану, особливо з історії Туреччини.

Повідомляючи про заснування в січні 1926 р. у Харкові з філіями в Києві та Одесі Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавства (ВУНАС), при історико-етнологічному та політико-економічному відділах якої функціонували секції тюркознавства й турецька, А. П. Ковалівський зауважує, що керівництво ВУНАС приділяло достатню увагу підготовці кадрів саме з тюркології. У Харкові з жовтня 1926 р. працювали спочатку на самооплаті, а з 1929/1930 навчального року на держбюджеті курси східних мов (директор — проф. П. Г. Ріттер, завідуючий навчальною частиною — А. П. Ковалівський). 1930 р. Українські державні курси сходознавства, як вони тоді називалися, були перетворені на Український вечірній технікум сходознавства й східних мов, де турецька мова посилено вивчалася протягом трьох років [Ковалівський 1961, 82—83]. Суттєвою допомогою стали підручники, підготовлені викладачами — членами ВУНАС, серед них і турецької мови, що

містили тексти для читання й курс граматики на основі латинської абетки [там же, 84], запровадженої в Туреччині 1928 р.

Важливими подіями в історії українського сходознавства, зокрема тюркології, зазначає А. П. Ковалівський, стали з'їзди ВУНАС. Так, на I з'їзді в Харкові 22—24 травня 1927 р. серед доповідей були й такі: “Рушійні сили турецької економіки”, “Рибальство біля турецьких берегів в загальній системі рибного господарства Чорного моря” [там же, 84—85].

Ще більш представницьким виявився II з'їзд ВУНАС, що відбувся 1—6 листопада 1929 р. теж у Харкові. Серед почесних гостей були й виступили з привітаннями директор Тюркологічного інституту, декан історико-філологічного факультету Стамбульського університету, професор Фуад Кепрюлю-заде та редактор журналу “Economiste de l'Orient”, депутат Великих Національних зборів Туреччини (ВНЗТ) Решід Сафет-бей. Учасники форуму заслухали низку доповідей, серед них і з тюркологічних проблем: “Районування сучасної Туреччини в світлі еволюції її сільського господарства”, “Промисловість республіканської Туреччини”, “Селянське повстання в Анатолії під проводом Кара Язиджи (1529-1602 рр.)” та інші. Виступ депутата ВНЗТ Решіда Сафет-бея на засіданні правління Українсько-східної торговельної палати був присвячений актуальним питанням економіки Турецької Республіки. З'їзд утворив комісію з восьми осіб для вивчення історії українсько-турецьких взаємин [там же, 88—89].

Значним досягненням ВУНАС є встановлення безпосередніх контактів з науково-культурними установами Туреччини. Понад два місяці (з 2 листопада 1928 р. по 7 січня 1929 р.) у цій сусідній державі перебувала українська делегація, до якої входили юрист та історик О. Гладстерн, мистецтвознавець В. Зуммер, економіст О. Сухов та поет і літературознавець П. Тичина [там же, 86—87]. (Принагідно зауважимо, що О. М. Гладстерн, В. М. Зуммер та О. О. Сухов зазнали в 30-ті роки політичних гонінь. І Андрій Петрович, по суті, перший, хто після їхньої офіційної реабілітації віддав належне цим діячам української науки й культури в історичному нарисі “Антології” і повернув їм їхнє добре ім'я.)

Як передбачала програма, делегація мала ознайомитися з суспільно-політичною ситуацією в Туреччині, станом національної економіки, реформами в галузі культури й побуту. Планувалося вивчити різні аспекти лозаннського мирного договору (24 липня 1923 р.) між Туреччиною та західними державами, зокрема правовий статус іноземців у Турецькій Республіці. Намічалось простежити напрямки взаємовпливів у мистецтві, започаткувати особисті контакти між діячами науки й культури обох країн [там же, 86].

Українська делегація відвідала столицю республіканської Туреччини — Анкару, а також Стамбул, Ізмір, Бурсу, Конью, Едірне, Ескішегір, де відбулися зацікавлені розмови з турецькими колегами. О. Гладстерн і В. Зуммер виступили в університеті Анкари з лекціями про міжнародне право та мистецтво турецьких народів.

На зустрічі з відомим письменником Якубом Кадрі делегація обговорила можливість перекладу творів турецької літератури на українську мову й навпаки. Тоді ж Я. Кадрі передав спеціальну записку, що містила цінні відомості про турецьку поезію. А літературно-художнє товариство Стамбула влаштувало вечір, присвячений творчості П. Тичини. Було досягнуто домовленості про взаємний обмін науковими й художніми виданнями. Сторони домовилися про утворення двох постійно діючих комісій як в Україні, так і в Туреччині, щоб ґрунтовно вивчати історичні взаємини народів обох країн [там же, 87].

Наукова й творча громадськість Туреччини жваво обговорювала поїздку делегації ВУНАС. Так, професор історії Ф. Кепрюлю-заде в журналі “Ікдам” вітав встановлення творчих турецько-українських контактів у галузі науки й культури.

А поет Фарук Нафіс присвятив українській літературі статтю в газеті “Гакімієті-мільіє” [там же].

Українсько-турецькі взаємини, як і суто тюркологічна тематика, посідали важливе місце в сходознавчих періодичних виданнях України 20-х років — “Бюлетені ВУНАС” та часописі “Східний світ”, до редколегій яких незмінно входив А. П. Ковалівський. Як зазначав учений, у трьох номерах “Бюлетеня” за 1926—1927 рр. із зазначеної проблематики надруковані статті: “Експорт України на Близький Схід”, “Український цукор на східних ринках”, “Турецька плавуча виставка”, “Про організацію на Україні транзитної торгівлі східними килимами”. Показово, що назви статей на обкладинці “Бюлетеня” подавались, як правило, чотирма мовами — українською, французькою, китайською (ієрогліфами) і турецькою [там же, 90; Ковалівський 1964, 3].

Щодо журналу “Східний світ” (з кінця 1930 р. — “Червоний Схід”), то протягом 1927—1931 рр. вийшло 17 номерів часопису. У п’яти розділах журналу, насамперед таких, як “Економіка. Політика. Право” та “Історія. Етнографія. Література” з урахуванням проблемно-географічного принципу систематично вміщувалися матеріали і про Туреччину, і про українсько-турецькі взаємини, як-от: “Туреччина та її економічне районування”, “Експорт Туреччини у зв’язку із станом її народного господарства та перспективами торгівлі з Україною”, “Національний склад сучасної Туреччини”, “Реакція і опозиція в Туреччині за даними суспільно-політичних зрушень”, “Європа та боротьба Туреччини за незалежність”, “Україна і Туреччина. Політичні та культурні зв’язки”, “Історико-археологічні пам’ятки турецької культури на Херсонщині”, “Архів Коша Запорізької Січі як джерело до історії татарсько-турецько-українських взаємин”, “Торговельні стосунки України з Близьким Сходом”, “Україна й Близький Схід в історичних взаєминах”, “Турки про українську літературу”, “Турецькі оксамити Лаврського мурезу”, “Нова абетка у Туреччині” та ін. [Ковалівський 1961, 91—92].

Варто згадати про справді трагічну долю підготовленої А. П. Ковалівським “Антології літератур Сходу”, яка містить перекладені українською мовою твори відомих східних — і турецьких — авторів, та ґрунтовний нарис ученого про харківське сходознавство. Адже увесь її тираж (3000 примірників) за тодішньої влади потрапив під ніж. Щодо цього Андрій Петрович зазначав: “Мені пишуть звідусіль, що шукають цю книгу, що вона — “на вагу золота”. Однак її нема й не було у продажу. Відсутня “Антологія” і у бібліотеках, крім тих, які отримують обов’язковий примірник. Хоча на цю книгу є вже 12 рецензій ...” [ЦДАМЛМ].

Турецька тематика, українсько-турецькі взаємини, становили неабиякий інтерес для А. П. Ковалівського і надалі. Так, на початку 60-х рр., будучи керівником колективної університетської монографії “Медієвістика в Україні”, Ковалівський зацікавився питанням, пов’язаним із славнозвісним листом запорожців турецькому султанові. “Я добре пам’ятаю, — зазначалося в одному з його листів до Києва — що цьому питанню присвячена спеціальна стаття відомого історика Павла Зайцева в журналі “Наше минуле”, що виходив у 1918 та 1919 рр. Однак цієї статті в журналі знайти я не зміг. Можливо, що у нас, в Харкові, нема всіх примірників зазначеного рідкісного тепер журналу? Не надіючись на свою пам’ять, я проглянув усі комплекти журналу “Україна”, де П. Зайцев також друкувався. Але знову нічого не міг знайти. Я певен, що він, мабуть, користувався будь-якими публікаціями, можливо, у Записках Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка. Мені порадили звернутись з цього питання до Центральної наукової бібліотеки АН України ...” [там же].

Важко переоцінити внесок Андрія Петровича до благородної справи підготовки в Україні сходознавчих кадрів, зокрема тюркологів. Як завідуючий кафед-

рою історії нового часу (1951—1964 рр.), а з 1964 р. — до останніх днів (він помер 29 листопада 1969 р.) — кафедрою історії середніх віків Харківського університету, професор А. П. Ковалівський читав основний лекційний курс з історії країн Азії та Африки від початку середньовіччя, до новітнього часу, а також спецкурс “Джерелознавство нової історії”. Його лекції мали величезний успіх у студентів, оскільки глибина й енциклопедична широчінь поєднувалися в них зі своєрідним картографічним методом подачі матеріалу. Особливість його в тому, що А. П. Ковалівський, викладаючи історію країн Азії та Африки, власноручно малював на дошці потрібні історичні карти. На початку лекції він накреслював лише контури, а в процесі викладу ці контури заповнювалися умовними позначками й географічними деталями, важливими для осмислення історичних подій, етапів їх розвитку тощо. Малювалися карти звичайно білою крейдою, проте найбільший ефект досягався застосуванням кольорової крейди. Скажімо, річки малювалися синьою, гори — жовтою крейдою і так далі [Ковалівський 1961, 99].

Під його керівництвом писали і захищали курсові й дипломні роботи зі сходознавчої тематики, дисертації. Саме зі сходознавчої школи професора А. П. Ковалівського вийшли висококваліфіковані фахівці з історії Китаю, Японії, Індії, Індонезії, країн Арабського Сходу, Ірану, Туреччини, українсько-турецьких взаємовідносин.

Без перебільшення можна сказати, що тогочасні українські сходознавці, та й не тільки вони, так чи інакше відчували благотворний вплив А. П. Ковалівського, його рекомендацій, порад, консультацій.

Постійні творчі контакти пов'язували патріарха української орієнталістики з вітчизняними тюркологами, цінними й корисними були його стислі, точні характеристики. Ось деякі з них. Як зазначав А. П. Ковалівський, старший викладач, потім доцент Харківського бібліотечного інституту Н. С. Рашба підготував кандидатську дисертацію “Польсько-турецькі відносини в кінці XVI — на початку XVII віків та причини польсько-турецької війни 1620—1621 рр.” і багато зробив для вивчення польсько-турецького зовнішньополітичного листування щодо України. А ось яку характеристику дав А. П. Ковалівський львівському вченому Я. Р. Дашкевичу. “Чудовий знавець історії вірменських колоній в Україні, фахівець широкого профілю з вірменознавства, тепер видає турецько-українське дипломатичне листування XVI ст.” [Ковалівський, Сідельников 1958, 162].

Небайдужим був А. П. Ковалівський і до поточних планових праць українських тюркологів. Так, на його думку, науковий співробітник Академії наук України О. І. Ганусець отримав на початку 60-х рр. “уже зовсім далеку для нього тему про Республіку Малі. Це теж дуже важливо. Але ж він історик Туреччини, знає турецьку мову. Для чого ж йому переключатися у зовсім іншу сферу?” [ЦДАМЛМ].

Підтримуючи автора цих рядків — всіляко продовжувати працювати в одному напрямку — з історії Туреччини, Андрій Петрович водночас настійно радив триматися тематики, пов'язаної з Україною [там же].

Видатний учений, великий трудівник, людина феноменальної ерудиції, творчого обдарування та надзвичайної скромності, А. П. Ковалівський до останніх днів життя був відданий українському сходознавству, всебічно сприяв його розвитку й відродженню.

ДЖЕРЕЛА

ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 149. “Ковалівський А. П.”

ЦНБ — Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. Ф. X. №№ 22917, 28757.

¹ Буквально — “той, що воює” (з невірними) — *Ред.*

ЛІТЕРАТУРА

Ковалівський А. П. 1928. "Розписи мусульманського кладовища". *Східний світ*. № 6.

Ковалівський А. П. "Старовинні україно-турецькі засоби водного транспорту". *Червоний шлях*. № 2.

Ковалівський А. П. 1930а. "Ахмед Хошім, сучасний турецький лірик". *Червоний шлях*. № 2.

Ковалівський А. П. 1930б. "З історії тюрко-українських відносин. По доповідях другого українського сходознавчого з'їзду (1—6. XI. 1929)". *Червоний шлях*. № 2.

Ковалівський А. П. 1930в. [Рец.] "Неджіб Фазіл. Бруки". *Червоний шлях*. № 2.

Ковалівський А. П. 1961. "Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVII—XX віках". *Антологія літератур Сходу. Упорядкування, вступна стаття та примітки А. П. Ковалівського*. Харків.

Ковалівський А. П. 1964. "Попередні зауваження". *Систематичний покажчик до журналу "Східний світ" — "Червоний схід" (1927—1931)*. Харків.

Ковалівський А. П. 1974. "Нарис життя і наукової діяльності академіка А. Ю. Кримського (з рукописної спадщини)". *Країни Сходу. Історія та сучасність*. Київ.

Ковалівський А. П., Сідельников С. І. 1958. "Дослідження загальної історії у Харківському університеті в 1952—1957 рр." *Український історичний журнал*. № 1.

Ковалівський А. П., Рашба Н. С. 1959. "Книга про Хотинську війну [рец. на кн.: Алекберлі М. А. Хотинская война (1621). Черновцы. 1957]". *Український історичний журнал*. № 2.

